

Отримано: 24.08.2020 р.

Прорецензовано: 15.09.2020 р.

Прийнято до друку: 25.09.2020 р.

e-mail: temirova600@gmail.com

DOI: 10.25264/2409-6806-2020-31-7-13

Темірова Н. Формування українського меморіально-монументального простору в Канаді. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичні науки»*. Острог, 2020. Вип. 31. С. 7–13.

УДК 39:911.3(=161.2:1-87)(71)

Надія Темірова

ФОРМУВАННЯ УКРАЇНСЬКОГО МЕМОРІАЛЬНО-МОНУМЕНТАЛЬНОГО ПРОСТОРУ В КАНАДІ

Стаття присвячена формуванню монументального простору української історії у Канаді. Показано, що найвищий рівень цієї активності припав на другу половину ХХ – початок ХХІ ст. Монументи, що відображають українську минушину – присвячені еміграції, трагедії Голодомору, визначним літераторам – розміщені у місцях компактного проживання переселенців. Ініціатива зведення монументів у більшості випадків належала українській громаді. Встановлення пам'ятників відбивало зміст історичної пам'яті діаспорян та їхній світоглядний зв'язок з етнічною Батьківщиною.

Ключові слова: українська діаспора, Канада, монумент, меморіальний простір, історична пам'ять.

Nadiia Temirova

FORMATION OF UKRAINIAN MEMORIAL AND MONUMENTAL SPACE IN CANADA

The article is devoted to the study of the process of formation of the Ukrainian memorial and monumental space in Canada. The study is based on written (information leaflets, programs of events, materials from the Government of Canada, documents of the Council of Ministers of the USSR and the Communist Party (Bolsheviks) of Ukraine [CP(b)U]), pictorial (photo images of monuments), electronic (materials from the official websites of Ukrainian embassies in Canada and Canadian embassies in Ukraine, public associations of Ukrainians in Canada) sources. They showed that in Canada, more than twenty monuments are dedicated to the iconic subjects of the Ukrainian history. They are located in five provinces – Alberta, Quebec, Manitoba, Ontario, Saskatchewan, which are places of compact residence of Ukrainians. It is shown that the monuments are dedicated to important events of national history, namely: emigration, the Holodomor, as well as prominent writers and poets. Six memorials commemorate the victims of the Famine of 1932–1933 in Ukraine, and four monuments honour the figure Taras Shevchenko. All, except one memorial, were installed in the second half of the twentieth and early twenty-first centuries. The culmination of the activity of the Ukrainian diaspora in Canada took place at this time. The initiative to erect monuments in most cases belonged to the Ukrainian community. Funding was provided by private donations, which indicates the existence of an internal need to create their own symbolic space. The unveiling of each monument was accompanied by the mass of people, and Canadian high-ranking officials were often present, which demonstrates the organic fit of the Ukrainian memory into the all-Canadian one. It is noted that several monuments were donated to the Ukrainian Canadian community by the Soviet government on behalf of the Ukrainian people. Such actions testified to attempts to expand the Soviet Union's influence on the Ukrainian diaspora. Thus, the community of millions of Ukrainians in Canada has not only preserved its language, religion, and traditions, but also outlined the visual space of its own history through the installation of monuments. This strengthened their self-identification with the Ukrainian people and their ethnic homeland.

Ключові слова: Ukrainian diaspora, Canada, monument, memorial space, historical memory.

Через складні економічні, соціальні, політичні процеси українці вимушено розсіялися по багатьох країнах світу, внаслідок чого наразі українська діаспора за різними підрахунками становить 12–20 млн осіб. Друге за чисельністю емігрантське середовище українців сформувалось у Канаді, де за даними перепису населення 2006 р. проживало 1,2 млн осіб українського походження (3,9% чисельності населення країни), причому порівняно з переписом 2001 р. кількість осіб українського походження тут зросла на 0,26%. Унікальність Канади полягає не лише в багаточисельній діаспорі, але й у високому рівні розвитку власного громадського сектору, що дозволило посісти вагоме місце

у поліетнічному середовищі країни. Порівняно з іншими світовими діаспорами українські громади мають найбільшу кількість різних об'єднань (за приблизними підрахунками – близько 3 тис.) і найбільше їх у Канаді – майже 1 тис. осередків [20]. Їхніми зусиллями протягом понад століття в заокеанському середовищі відтворюється український культурний і світоглядний простір. Одним із його складників виступає меморіально-монументальна традиція. З цієї точки зору досвід канадської української діаспори є унікальним і заслуговує на увагу.

У пізнанні історії української діаспори науковці мають істотний доробок. Її вивчення започатковано представниками діаспори. М. Марунчак, С. Наріжний, А. Цибрівський та інші автори зібрали багатий фактичний матеріал, окреслили етапи української еміграції, простежили особливості організації соціально-економічного, громадського та культурного життя українців у вигнанні [9; 11; 21]. Сучасні вітчизняні дослідники А. Заставний, В. Макар, В. Трощинський, А. Шевченко та інші, спираючись на доробок зарубіжних науковців, залучаючи недоступні раніше історичні джерела, проаналізували особливості формування української діаспори у Канаді, особливу увагу привернули до її становища по звершенні Другої світової війни, зокрема і розбудові культурного українського простору [4; 8; 17]. Ю. Кондрашевська у контексті аналізу національно-культурних здобутків українців Канади перелічила визначні монументи [7, с. 206]. Загалом, незважаючи на увагу до історії української діаспори, проблема формування символічного простору українців у Канаді не стала об'єктом спеціальної уваги, з огляду на що мета цього дослідження полягає у вивченні процесу формування українського меморіально-монументального сегменту у Канаді. Дослідження спирається на писемні (інформаційні листки, програми заходів, матеріали, що виходили від уряду Канади, документи Ради міністрів УРСР та КП(б)У), зображальні (фотозображення пам'ятників), електронні (матеріали офіційних сайтів посольств України у Канаді та Канади в Україні, громадських об'єднань українців у Канаді) джерела.

Українська діаспора у Канаді сформувалася протягом другої половини XIX – початку XXI ст. внаслідок чотирьох хвиль еміграції. Представники другої (міжвоєнна доба) та третьої (внаслідок Другої світової війни) з них виявили особливий організаційний хист і займалися не лише облаштуванням повсякденного життя, а й докладали зусиль до створення культурного простору. Важливе місце в його організації посіли монументи (пам'ятники), спрямовані на увічнення знакових подій української історії як найбільш наочні місця пам'яті.

Найперша меморіальна споруда – Кам'яний хрест або Пам'ятник піонерам – було зведено у 1903 р. на відстані 14 км на північ від с. Бучанан, що в провінції Саскачеван [22]. Спочатку Френк Тулік встановив дерев'яний хрест на території власного фермерського господарства невдовзі після його прибуття до Канади. У 1919 р. він замінив його на кам'яний, який зберігся до наших днів і залишається визначним місцем вшанування українців-першопрохідців [2, с. 22]. Наприкінці XX ст., 29 серпня 1991 р. у м. Едмонтон (провінція Альберта), неподалік будівлі місцевого законодавчого органу, до століття українських переселенців було відкрито пам'ятник. Його архітектором став Аллан Меррік Джефферсон, головним спонсором виступив Конгрес українсько-канадських провінцій. Скульптурна група символізує українську сім'ю, на панелі зображено предмети побуту (вишивані рушники, скриня, плетений кошик), українські музичні інструменти (бандура та цимбали). На меморіальній дошці викарбовано: «Пам'ятник присвячено століттю прибуття перших українських переселенців до Канади. Пам'ятник вшановує перших переселенців, які завдяки своїй мужності подолали фізичні труднощі та негаразди, щоб перетворити неосяжність прерій на родючі сільськогосподарські угіддя. Допомагаючи розв'язати економічний потенціал канадського заходу, українські піонери сприяли подальшому створенню провінції Альберта» [2].

Важливою частиною історичної пам'яті кожного народу є увічнення пам'яті визначних культурних діячів – письменників, поетів, митців. У Канаді протягом другої половини XX ст. було встановлено кілька монументів – Т. Шевченку, Лесі Українці, І. Франку, В. Стефанику. Найбільша увага приділена постаті Т. Шевченка, який був не лише художником слова та пензля, а й мислителем і громадським діячем. У Канаді наразі є чотири монументи, два з яких встановлено у другій половині XX ст., два з'явилися на початку нинішнього століття.

Перший пам'ятник Кобзарю у Західній півкулі було урочисто відкрито у 1951 р. у Палермо (провінція Онтаріо) в присутності 45 тис. осіб. Це стало можливим завдяки сприянню Товариства об'єднаних українських канадців, яке таким чином відзначило 60-річчя першопоселення українців в Канаді, хоча обговорення такого проекту тривало з 1939 р. Показово, що пам'ятник спорудже-

но на землі, яка належала громаді т. зв. прогресивних (радянськості) українців. Монумент став дарунком уряду радянської України, з приводу чого у відповідній постанові Ради Міністрів УРСР і Центрального Комітету КП(б)У йдеться: «Идея навстречу желанию прогрессивных организаций в Канаде об ознаменовании 60-летия украинской эмиграции в 1951 году, Совет Министров УССР и ЦК КП(б)У постановляют: Преподнести украинской эмиграции в Канаде в день ее 60-летия памятник поэта Т.Г. Шевченко как дар народа Советской Украины» [10, с. 156–157]. Авторами його були Макар Вронський та Олексій Олійник. Загальна його висота становить 4 м. На постаменті викарбовано напис: «Т.Г. Шевченко 1814–1961. Від українського радянського народу українцям Канади. м. Київ, 1950 рік» [15, с. 304].

Через десять років, 9 липня 1961 р. у Вінніпезі, на площі Парламенту було встановлено другий пам'ятник Т. Шевченку [9, с. 405]. Він зведений на кошти українських канадців за проектом скульпторів Ендрю Дарагана і Романа Ковалю, який було визнано переможцем серед 17 поданих на конкурс [13; 24]. Значущість цієї події засвідчує присутність на відкритті близько 50 тис. осіб та участь у церемонії прем'єр-міністра Канади Джона Діфенбейкера [15, с. 307]. Великий Кобзар «сидить» на камені та «дивиться» в далечінь, тримаючи розгорнуту книгу. Бронзова постать встановлена на гранітному п'єдесталі кубічної форми. З трьох його боків розташовано барельєфні сцени з «Гайдамаків», «Катерини», «Невільника», бандуриста, який співає козакам [24].

Пам'ятник Т. Шевченку в Оттаві, на території Української католицької святині Іоанна Хрестителя було відкрито 26 червня 2011 р. Ця подія ознаменувала 120-річчя українського поселення в Канаді та 20-річчя незалежності України. Пам'ятник був створений українсько-канадським скульптором Лео Модем (повне ім'я – Леонід Григорович Молодожанин) – відомим митцем, нагородженим Почесним орденом Канади. На відкриття монументу прийшли понад 10 тис. українсько-канадських громадян [15, с. 307]. У центральній частині споруди, розташованій на гранітній базі заввишки близько 8,5 м, «стоїть» Тарас Шевченко. Одягнений він у довге пальто, модного на той час крою. Він «тримає» палітру й три пензлі та дивиться в далечінь. Статуя 3 м заввишки та вагою 630 кг. На трьох коротких основах розміщено книги. А одна з барельєфних фігур висотою 1,2 м і вагою 156 кг представляє гайдамаків – героїв епічної поеми Шевченка. Наступна фігура – Катерина з дитиною (висота 1,2 м, вага 163 кг) – нагадує Шевченкову ранню поему про сумну долю української дівчини. Останній композиційний елемент – бандурист (1,2 м, 156 кг), що похилився на Кобзаря та бандуру [19].

Пам'ятник Тарасу Шевченку у Квебеку (провінція Квебек) встановлено 31 травня 2014 р. на церемонії, присвяченій 200-річчю з дня народження поета. Архітектор – скульптор зі Львова Олег Лесюк. На гранітному постаменті розміщено бронзовий бюст поета [19]. Перед архітектором стояло завдання – зобразити Шевченка молодим та енергійним, що цілком вдалося.

Пам'ятник І. Франку було відкрито у 1956 р. у Вінніпезі на честь 100-річчя від дня його народження, що стало частиною програми, присвяченої Великому Каменяреві, організованої по всій країні [10, с. 128]. Через тридцять років, у 1984 р., за ініціативою Товариства об'єднаних українців Канади (ТОУК) було споруджено бронзовий монумент у Торонто на території закладу для осіб похилого віку ім. І.Франка. 1992 р. на честь українського діяча неподалік встановлено бронзове погруддя авторства львівського скульптора Петра Кулика. У тому ж році з'явився ще один пам'ятник І. Франку – у м. Ляшен (Квебек) [2].

Восени 1975 р. на замовлення Жіночої Ради Конгресу українців Канади у Гай-Парку Торонто встановлений пам'ятник Лесі Українці. Фігуру поетеси у повний зріст українські канадці отримали від радянської України через товариство «Україна» [10, с. 129]. Це бронзова постать поетеси на постаменті з чорного граніту. Пам'ятник обнесений високою металевим огорожею, обабіч якої встановлено табличку зі стислою інформацією про життя та творчість Лесі Українки. Автор монументу – американський скульптор українського походження Михайло Черешньовський. Майданчик перед пам'ятником у Гай-Парку є традиційним місцем проведення різноманітних масових заходів української громади Торонто. Пам'ятник поетеси у Саскатуні (провінція Саскачеван) авторства скульптора Галини Кальченко було подаровано в 1976 р. радянським урядом. Привертає увагу, що попередній монумент у Торонто радянською стороною ідентифіковано як такий, що встановлено «націоналістичними організаціями», а скульптор М. Черешньовський звинувачений у наче б то копіюванні образів поетеси, створених Г. Кальченко [10, с. 579].

У 1971 р. відзначалося 100-річчя від дня народження Василя Стефаника. XIII крайовий з'їзд Товариства об'єднаних українських канадців запропонував спорудити В. Стефанику пам'ятник –

погруддя в м. Едмонтоні, в провінції Альберта, де оселялись його земляки, яких він змалював у новелі «Камінний Хрест». У резолюції йшлося: «Ми бажали б отримати це погруддя як дарунок землякам у Канаді – усім українцям, а все інше буде виконано нашими заходами і засобами» [10, с. 397–398]. Активна роль у спорудженні пам'ятника належала сину письменника – Ю. Стефанику. Українській канадській громаді монумент було передано УРСР за сприяння товариства «Україна» та Українського товариства дружби і культурних зв'язків із зарубіжними країнами. Його відкриття відбулося під час фестивалю Товариства об'єднаних українських канадців в Едмонтоні. Зараз пам'ятник знаходиться в музеї під відкритим небом «Село української культурної спадщини» біля Едмонта (Альберта). Ще один пам'ятник В. Стефанику було зведено у Торонто [10, с. 128–129].

Загалом у Канаді протягом другої половини ХХ ст. встановлено понад десять монументів, присвячених визначним українським літераторам – Т. Шевченку, І. Франку, Лесі Українці, В. Стефанику. Чотири з них були подаровані радянською Україною, що варто розглядати як вияв прагнення розширювати вплив на заокеанську діаспору.

Меморіальні об'єкти як варіант місць пам'яті, за П. Нора, наділені символічним змістом і покликані актуалізувати образи минулого, а також виступають важливим моментом національної історії [12, с. 48]. Тому цілком закономірно, що у Канаді представлено кілька монументів, які увічнюють пам'ять про жертви Голодомору. Перший такий об'єкт «Розірване кільце життя» було встановлено 23 жовтня 1983 р. у Едмонтоні [14]. Його автором стала Людмила Темертей з Монреалю. Монумент, зведений за ініціативою Едмонтонського відділу Комітету українців Канади, розташований на площі Уїнстона Черчилля, біля входу до мерії [5, с. 70]. Пам'ятний знак виконано у формі розірваного жорна, що символізує навмисно перерваний життєвий цикл. Зморені руки підняті у спротиві та благають про закінчення тортур. На монументі викарбувано написи українською, англійською та французькою мовами: «На вічну пам'ять мільйонам, хто загинув під час голоду-геноциду, який був спричинений в Україні радянським режимом у 1932–1933 роках. Стіймо на сторожі супроти тиранії, насильства, нелюдності» [16].

Встановлення першого меморіалу жертв Голодомору у Канаді викликало жорстку реакцію з боку радянського керівництва. 1983 р. посольство СРСР у Канаді подало ноту Міністерству закордонних справ Канади, в якій засуджувалося рішення муніципальної влади Едмонта дозволити будувати такий пам'ятник. Радянська сторона розглядала цей акт як намагання викривити «історичну правду» про колективізацію сільського господарства та розпалити ворожнечу до СРСР. При цьому апелювалося до пам'яті «миллионов советских людей, ставших жертвами германского фашизма в годы Второй мировой войны». Нота завершується словами: «Посольство выражает протест против антисоветской затеи с вышеупомнятым памятником. Оно ожидает, что будут приняты необходимые меры к недопущению его строительства» [10, с. 675–676]. На це звернення була дана відповідь: «Министерство иностранных дел хотело бы обратить внимание Посольства на тот факт, что эдмонтонский и виннипегский отделы Комитета украинцев Канады являются независимыми и финансируемыми на частной основе организациями, которые предоставляют поддержку, культурные услуги своим членам в Канаде. Их деятельность как таковая до тех пор, пока они соблюдают законы Канады, является свободной от правительственного вмешательства и составляет законное выражение политических убеждений и взглядов» [10, с. 685–686].

24 червня 1984 р. пам'ятник жертвам Голодомору було урочисто відкрито у столиці Манітоби – місті Вінніпегу, перед будівлею міської ради. Автором монументу є Р. Коваль [14]. Його встановлення ініціював Вінніпезький відділ Комітету Українців Канади [1]. Меморіал являє собою пілон у вигляді усіченого багнету, між двох площин якого в центральній частині розміщений бронзовий барельєф матері з дитиною, що втратили надію й сподівання на порятунок [3]. На базису монументу, який виконано з чорного граніту, розміщено три бронзові дошки з пам'ятними написами українською, англійською та французькою мовами: «Цей пам'ятник споруджено для відзначення 50-ліття голоду-геноциду в Україні в 1932–33 роках і для увічнення пам'яті понад 7 000 000 невинних жертв пляново створеного голодомору советським урядом у Москві. Пам'ятаючи цю велику трагедію, ми переконані, що цей нелюдяний вчинок ніколи не відійде в забуття, і це небувале страждання ніколи не повториться в історії людства». На монументі також викарбовано уривок з твору Т. Шевченка «І Архімед, і Галілей ...»:

І на оновленій землі

Врага не буде, супостата.

А буде син, і буде мати,
І будуть люди на землі [14].

Пам'ятник жертвам Голодомору у м. Гакстон (провінція Онтаріо) було споруджено у 1989 р. за ініціативою членів управи філії Українського національного об'єднання (УНО) Торонто – Захід. Монумент має форму плити, на якій височіє хрест [16]. На ступінчастому обеліску, складеному з каміння, у колі квітів розташовані хрест і медальйон із тризубом [5, с. 70]. На пам'ятнику міститься напис українською та англійською мовами: «На вічну пам'ять 1 000 000 свободолюбивих українців, замучених голодною смертю в Україні ворожим соціалістичним режимом 1932–1933» [16]. Монумент жертвам Голодомору у м. Калгарі (провінція Альберта) авторства Ігоря Новосілеця було споруджено в 1999 р. та розміщено в парковій зоні. Об'єкт виконаний у формі монументальної плити, на якій міститься напис англійською, українською та французькою мовами: «У пам'ять мільйонам невинних жертв великого голоду-геноциду в Україні. Сіймо на сторожі супроти тиранії, насильства, нелюдності» [16].

2003 р. Сенат Канади одностайно схвалив резолюцію, в якій такі слова: «визнати Голод/Геноцид в Україні 1932–1933 рр. і засудити будь-які спроби заперечити чи викривити цю історичну правду, представляючи її чимось іншим, аніж геноцидом». Документ закликав визначити четверту суботу в листопаді по всій Канаді днем пам'яті жертв Голоду/Геноциду 1932–1933 рр. [6]. На підтвердження такого рішення у 2005 р. у Джексон-парку м. Віндзор (провінція Онтаріо) було споруджено меморіал, ініціатором якого виступив місцевий відділ Конгресу українців Канади. На монументі міститься напис англійською, французькою та українською мовами: «На вічну пам'ять понад 7 мільйонам жертв голодомору 1932–1933 років, вчиненим на Україні сталінським злочином проти людства» [16].

21 жовтня 2017 р. у Торонто відбулося урочисте відкриття пам'ятника жертвам Голодомору, який став підсумком 25-річної роботи української громади Канади на чолі з Конгресом Українців Канади [1]. Скульптурну композицію розмістили на території Виставкової площі, неподалік від аеропорту Торонто та набережної озера Онтаріо [18]. Церемонія відкриття пам'ятника зібрала понад 2 тис. осіб, серед яких були провідні діячі Канади й України, зокрема мер Торонто Джон Торі, міністр закордонних справ Канади Христя Фріланд, голови та члени канадсько-українських громадських організацій, духовні особи, а також делегація від уряду України (понад 30 осіб) на чолі з першим віце-прем'єр-міністром України С. Кубівим [1]. Центральне місце меморіалу посіла скульптура українського митця П. Дроздовського «Гірка пам'ять дитинства» [18]. Бюджет проекту становив майже 1,5 млн канадських доларів. До збору коштів долучилися українсько-канадські громадські організації, численні родинні фонди та фінансові установи – загальною кількістю у 300 благодійників. Головний спонсор меморіалу – родина Темерті (було пожертвовано 500 тис. доларів США) – походить від тих, хто вижив у Голодоморі [23].

Отже, у Канаді встановлено понад два десятки монументів, присвячених знаковим сюжетам української історії. Вони розміщені у п'яти провінціях – Альберта, Квебек, Манітоба, Онтаріо, Саскачеван, які є місцями компактного проживання українців. Пам'ятники присвячені важливим сторінкам національної історії, а саме: еміграції, Голодомору, визначним письменникам і поетам. Найбільше – шість – меморіалів увічнюють жертв голоду 1932–1933 рр. в Україні, чотири монументи вшановують постать Т. Шевченка. Усі, крім одного меморіалу, встановлені у другій половині ХХ – на початку ХХІ ст. Саме на цей час припадає кульмінація суспільно значущої активності української діаспори у Канаді. Ініціатива зведення пам'ятників у більшості випадків належала українській громаді, зокрема громадським об'єднанням. Фінансування здійснювалося за рахунок приватних пожертв, що засвідчує наявність внутрішньої потреби у створенні власного символічного простору. Відкриття кожного монументу супроводжувалося масовістю, часто присутніми були й канадські високопосадовці, що демонструє органічну вписуваність української пам'яті в загальноканадську. Чотири пам'ятники – Т. Шевченку, І. Франку, Лесі Українці, В. Стефанику – були подаровані українській канадській громаді радянським урядом від імені українського народу, що засвідчує намагання розширити вплив СРСР на українську діаспору. Отже, мільйонна громада українців у Канаді не лише зберегла свою мову, релігійність, традиції, а й окреслила візуальний простір історичної пам'яті через встановлення монументів, що пов'язує її на рівні самоідентифікації з українським народом, етнічною Батьківщиною.

Список використаних джерел та літератури:

1. Відкрили меморіал жертвам Голодомору. URL: <http://meest-online.com/diaspora/canada-diaspora/vidkryly-memorial-zhertvam-holodomoru/> (дата звернення: 10.06.2020).
2. Дані щодо об'єктів культурних надбань українців у Канаді. URL: <http://www.ukrainianworldcongress.org/UserFiles/File/Culture/BilaKnyha.pdf> (дата звернення: 7.05.2020).
3. Допис «Пам'ятник на 50-річчя Геноциду в Україні». *Центральний державний архів зарубіжної україніки* (ЦДАЗУ). Бібл. ф. № 3. Інв. № 6042-О. URL: <http://tsdazu.gov.ua/index.php/ua/online/47-all/1198-221117.html> (дата звернення: 16.08.2020).
4. Заставний Ф.Д. Українська діаспора: розселення українців у зарубіжних країнах. Львів: Світ, 1991. 120 с.
5. Катаргіна Т. Скрижали скорботи. Закордонні пам'ятки жертвам Голодомору 1932–1933 рр. в Україні. *Красзнавство*. 2013. № 4. С. 65–79.
6. Ковальчук О.О., Майдан І.Г. Українська діаспора Канади у боротьбі за визнання 1933 рр. в УСРР Голодомору 1932. URL: file:///C:/Users/User/Downloads/Mnf_2012_11_14.pdf (дата звернення: 14.07.2020).
7. Кондрашевська Ю. Національно-культурні здобутки українців Канади. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»*. Серія: *Історичні науки*. 2015. Вип. 23. С. 204–208.
8. Макар В. Соціально-політична інтеграція українців у поліетнічне суспільство Канади. Чернівці: Прут, 2006. 284 с.
9. Марунчак М. Історія українців Канади. Т. 2. Вінніпег: УВАН у Канаді, 1991. 512 с.
10. На скрижалах історії: з історії взаємозв'язків урядових структур і громадських кіл України з українсько-канадською громадою в другій половині 1940–1980-ті роки. Зб. док. та матеріалів. Кн.1 / упоряд.: О.Г. Бажан, Ю.З. Данилюк, П.Т. Тронько. Київ, 2003. 862 с.
11. Наріжний С. Українська еміграція: Культурна праця української еміграції 1919–1939 рр. Київ: Видавництво ім. О. Теліги, 1999. Ч. 2. 272 с.
12. Нора П., Озуф М., Пюїмеж Ж., Винок М. Проблематика мест памяти. *Франция-память* / пер. с фр.: Дина Хапаева. СПб.: Изд-во С.-Петербур. ун-та, 1999. С. 17–50. URL: <http://ec-dejavu.ru/m-2/Memory-Nora.html> (дата звернення: 05.08.2020).
13. Пам'ятник Шевченкові у Вінніпезі. URL: <http://museumshevchenko.org.ua/post.php?id=559> (дата звернення: 13.08.2019).
14. Пам'ятники жертвам Голодомору, встановлені в Канаді. *Посольство України в Канаді*. URL: <https://canada.mfa.gov.ua/ua/ukraine-%D1%81%D0%B0/holodomor-remembrance/holodomor-remembrance-canada/holodomor-remembrance-canada-monuments> (дата звернення: 13.08.2019).
15. Петриченко К.В. Вшанування пам'яті Т.Г. Шевченка українцями діаспори (за документами ЦДАЗУ). *Українська біографістика*. 2014. Вип. 11. С. 296–313.
16. Посольство України у Канаді. URL: <https://canada.mfa.gov.ua/ua/ukraine-%D1%81%D0%B0/holodomor-remembrance/holodomor-remembrance-canada/holodomor-remembrance-canada-monuments> (дата звернення: 15.08.2019).
17. Трошинський В. Міжвоєнна українська еміграція в Європі як історичне і соціально-політичне явище. Київ: Інтел, 1994. 259 с.
18. У Канаді відкрили пам'ятник жертвам Голодомору. URL: <https://www.5.ua/ukrayina/u-toronto-vidkryly-pamiatnyk-zhertvam-holodomoru-foto-179749.html> (дата звернення: 16.08.2020).
19. У столиці Канади відкрили пам'ятник Тарасу Шевченку. URL: <https://ukrainian.voanews.com/a/monument-07-01-201124876819/242237.html> (дата звернення: 16.08.2020).
20. Українська громада в країнах світу. *Посольство України в Туркменістані*. Офіційний сайт. URL: <https://turkmenistan.mfa.gov.ua/zakordonni-ukrayinci/ukrayinska-gromada-v-krayinah-svitu>. Опубл. 26 лютого 2020 р. о 14:15 (дата звернення: 16.08.2020).
21. Цибрівський Р., Тесля І. Українці в ЗСА й Канаді: Ідентифіковані переписи населення. Нью-Йорк, 1975. 31 с.
22. Cement Cross Monument. URL: <https://www.historicplaces.ca/en/rep-reg/place-lieu.aspx?id=5782> (Last accessed: 06.08.2020).
23. Construction of Holodomor Memorial Begins in Toronto. URL: <https://www.newpathway.ca/construction-holodomor-memorial-begins-toronto-memorial-unveiled-october-21/> (Last accessed: 06.08.2020).
24. Historic Sites of Manitoba: Taras Shevchenko Monument. URL: <http://www.mhs.mb.ca/docs/sites/shevchenko.shtml> (Last accessed: 06.08.2020).

References

1. Vidkryly memorial zhertvam Holodomoru. URL: <http://meest-online.com/diaspora/canada-diaspora/vidkryly-memorial-zhertvam-holodomoru/> (data zvernennia: 10.06.2020).
2. Dani shchodo ob'ektiv kulturnykh nadban ukraintsiv u Kanadi. URL: <http://www.ukrainianworldcongress.org/UserFiles/File/Culture/BilaKnyha.pdf> (data zvernennia: 7.05.2020).
3. Dopys «Pamiatnyk na 50-richchia Henotsydu v Ukraini». *Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv zarubizhnoi ukrainiky* (TsDAZU). Bibl. f. № 3. Inv. № 6042-O. URL: <http://tsdazu.gov.ua/index.php/ua/online/47-all/1198-221117.html>. (data zvernennia: 16.08.2020).
4. Zastavnyi F.D. Ukrainska diaspora: rozselennia ukraintsiv u zarubizhnykh krainakh. Lviv: Svit, 1991. 120 s.
5. Katarhina T. Skryzhali skorboty. Zakordonni pamiatky zhertvam Holodomoru 1932–1933 rr. v Ukraini. *Kraieznavstvo*. 2013. № 4. S. 65–79.
6. Kovalchuk O.O., Maidan I.H. Ukrainska diaspora Kanady u borotbi za vyznannia 1933 rr. v USSR Holodomoru 1932. URL: file:///C:/Users/User/Downloads/Mnf_2012_11_14.pdf. (data zvernennia: 14.07.2020).

7. Kondrashevska Yu. Natsionalno-kulturni zdobutky ukraintsev Kanady. *Naukovi zapysky Natsionalnoho universytetu «Ostrozka akademiia»*. Seriya: *Istorychni nauky*. 2015. Vyp. 23. S. 204–208.
8. Makar V. Sotsialno-politychna intehratsiia ukraintsev u polietnichne suspilstvo Kanady. Chernivtsi: Prut, 2006. 284 s.
9. Marunchak M. Istoriia ukraintsev Kanady. T. 2. Vinnipeg: UVAN u Kanadi, 1991. 512 s.
10. Na skryzhaliakh istorii: z istorii vzaiemozviazkiv uriadovykh struktur i hromadskykh kil Ukrainy z ukrainsko-kanadskoiu hromadoiu v druhii polovyni 1940–1980-ti roky. Zb. dok. ta materialiv. Kn.1 / uporiad.: O.H. Bazhan, Yu.Z. Danyliuk, P.T. Tronko. Kyiv, 2003. 862 s.
11. Narizhnyi S. Ukrainska emigratsiia: Kulturna pratsia ukrainskoi emihratsii 1919–1939 rr. Kyiv: Vydavnytstvo im. O. Telihy, 1999. Ch. 2. 272 s.
12. Nora P., Ozuf M., Piuymez Zh., Vynok M. Problematyka mest pamiaty. *Frantsyia-pamiat* / per. s fr.: Dyna Khapaeva. SPb.: Yzd-vo S.-Peterb. un-ta, 1999. S. 17–50. URL: <http://ec-dejavu.ru/m-2/Memory-Nora.html> (data zvernennia: 05.08.2020).
13. Pamiatnyk Shevchenkovi u Vinnipezi. URL: <http://museumshevchenko.org.ua/post.php?id=559> (data zvernennia: 13.08.2019).
14. Pamiatnyky zhertvam Holodomoru, vstanovleni v Kanadi. *Posolstvo Ukrainy v Kanadi*. URL: <https://canada.mfa.gov.ua/ua/ukraine-%D1%81%D0%B0/holodomor-remembrance/holodomor-remembrance-canada/holodomor-remembrance-canada-monuments> (data zvernennia: 13.08.2019).
15. Petrychenko K.V. Vshanuvannia pamiaty T.H. Shevchenka ukrainsiamy diaspory (za dokumentamy TsDAZU). *Ukrainska biohrafistyka*. 2014. Vyp. 11. S. 296–313.
16. Posolstvo Ukrainy u Kanadi. URL: <https://canada.mfa.gov.ua/ua/ukraine-%D1%81%D0%B0/holodomor-remembrance/holodomor-remembrance-canada/holodomor-remembrance-canada-monuments> (data zvernennia: 15.08.2019).
17. Troshchynskyi V. Mizhvoienna ukrainska emihratsiia v Yevropi yak istorychne i sotsialno-politychne yavyshe. Kyiv: Intel, 1994. 259 s.
18. U Kanadi vidkryly pamiatnyk zhertvam Holodomoru. URL: <https://www.5.ua/ukrayina/u-toronto-vidkryly-pamiatnyk-zhertvam-holodomoru-foto-179749.html> (data zvernennia: 16.08.2020).
19. U stolytsi Kanady vidkryly pamiatnyk Tarasu Shevchenku. URL: <https://ukrainian.voanews.com/a/monument-07-01-201124876819/242237.html> (data zvernennia: 16.08.2020).
20. Ukrainska hromada v krainakh svitu. *Posolstvo Ukrainy v Turkmenistani. Ofitsijnyi sait*. URL: <https://turkmenistan.mfa.gov.ua/zakordonni-ukrayinci/ukrayinska-gromada-v-krayinah-svitu> (Opubl. 26 liutoho 2020 r. o 14:15) (data zvernennia: 16.08.2020).
21. Tsybrivskyi R., Teslia I. Ukraintsi v ZSA y Kanadi: Identyfikovani perezpysy naselennia. Niu-York, 1975. 31 s.
22. Cement Cross Monument. URL: <https://www.historicplaces.ca/en/rep-reg/place-lieu.aspx?id=5782>. (Last accessed: 06.08.2020).
23. Construction of Holodomor Memorial Begins in Toronto. URL: <https://www.newpathway.ca/construction-holodomor-memorial-begins-toronto-memorial-unveiled-october-21/> (Last accessed: 06.08.2020).
24. Historic Sites of Manitoba: Taras Shevchenko Monument. URL: <http://www.mhs.mb.ca/docs/sites/shevchenko.shtml>. (Last accessed: 06.08.2020).